

РИЗИКОВАНА ПОВЕДІНКА СТАРШОКЛАСНИКІВ У СФЕРІ ІНТЕРНЕТ-СПІЛКУВАННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЗРІЗ

У статті тематизовано проблему дослідження ризикованої поведінки старшокласників у сфері інтернет-спілкування. Ризикована поведінка під час інтернет-спілкування розглядається як супутнє явище для мережевого суспільства зі специфічною межовою природою і перехідним статусом. Представлено спробу діагностування ступеня означеного ризику у старшокласників шляхом їх опитування, що дає змогу окреслити контури цього явища і демонструвати його імпліцитний характер.

Ключові слова: ризикована поведінка, мережеве суспільство, інтернет-спілкування, старшокласники.

Розвиток цифрових інформаційних технологій став маркером для реального підтвердження судження, що на сьогодні людське буття розгортається в інформаційній добі. Добі, для якої характерне тотальне застосування інформаційно-технологічних інновацій. Закономірно, що поширеність таких інновацій відображається на структурі, характері й сутності ustalених соціальних практик, процесів та явищ.

Зокрема, поява мережі Інтернет привела не лише до подвоєння реальності шляхом утворення фактично осяжної віртуальності, а й до виникнення супутніх явищ, таких як електронна комунікація, цифрові медіа, соціальні мережі тощо. Розвиток і поширення застосування індивідом та групами у реальній повсякденній практиці електронної комунікації та соціальних мереж обумовили, за висловом М. Кастельса, появу нової соціальної морфології суспільства. Йдеться не про що інше як про утворення мережевого суспільства. І саме цифрові комунікаційні технології та їх використання у реальній практиці людини стають тією точкою, навколо якої самоорганізується і на якій ґрунтується сутнісне й функціональне ядро такого суспільства. Таким чином, можна констатувати, що безпосередньо технології виступають однією з детермінант соціальних змін. Оскільки технології, і насамперед інформаційно-комунікаційні, забезпечили можливість суб'єкту здійснити певний

вихід за межі просторово-часової обмеженості власної тілесності, що уможливилось завдяки сталому комунікативному інтерсуб'єктному та міжгруповому наближенню. Проте таке наближення й налагодження сталих інтерсуб'єктних комунікативних зв'язків не лише сприяє зближенню різних культур, поширенню інформації, знання, а й видозміненню способів генерування та транслявання досвіду, культури, цінностей тощо. Закономірно, що така модифікація певним чином вплинула і на видозміну усталених соціальних практик, на появу модерних соціальних явищ і процесів. Їх поява досить часто супроводжується і появою нових ймовірних та реальних ризиків. Більше того, частково такі ризики детерміновані трансформаційними процесами. І у такому контексті постає проблема нівеляції їхньої негативної дії та пошуку релевантних способів їх упередження.

На сьогодні одним із джерел генерування ризику виступає мережа Інтернет. Але не сама по собі, а виключно завдяки таким специфічним можливостям для інтерсуб'єктної взаємодії, як просторово-часова доступність, інтерактивність, анонімність тощо. Характерно, що основним суб'єктом, який потрапляє під негативну дію ймовірних та реальних ризиків, що супроводжують інтерсуб'єктну взаємодію в інтернет-просторі, є дитина. І не можна категорично стверджувати, що негативна дія інтернет-простору на дитину обумовлена виключно його фундаментальними ознаками або виключно конституційними психофізіологічними особливостями дитини. Радше можна вести мову про їх поєднання. Проте залишається відкритим питання, яким чином це відбувається і яких ймовірних векторів може набути. Таким чином, *метою* цієї статті є окреслення загального контуру ризикованої поведінки старшокласників у сфері інтернет-спілкування.

Більшість батьків, учителів, соціологів, науковців, що досліджують інтернет-комунікацію і соціальні мережі, відмічають, що поведіння дітей в інтернет-просторі є занадто легковажним, що підлітки не усвідомлюють потенційних небезпек, з якими можуть стикнутися. Також акцентується на тому, що діти мало приділяють уваги забезпеченню своєї приватності в мережі. Зокрема, показовим є дослідження, проведене у 2013 році групою дослідників (M. Madden, A. Lenhart, S. Cortesi, U. Gasser, M. Duggan, A. Smith, M. Beaton), які

відмічають, що 9% опитаних підлітків «дуже» стурбовані можливістю доступу третіх осіб до інформації, що розміщена у соціальних мережах. Більше того, як зазначають дослідники, опитування продемонструвало, що «молодші підлітки-користувачі соціальних мереж (12-13 років) значно частіше, ніж старші підлітків (14-17 років), кажуть, що вони «дуже стурбовані» про доступ третіх осіб до інформації, яку вони розміщують (17% проти 6%)»[4]. Водночас, як свідчить дослідження, «батьки, навпаки, висловлюють високий рівень занепокоєння з приводу того, скільки інформації можна дізнатися про поведінку їхніх дітей в Інтернеті» [4]. Варто зазначити, що під третіми особами у проведеному дослідженні йшлося здебільшого про рекламодавців, представників бізнесових структур, інших (вочевидь, у цьому випадку спостерігається певна світоглядна специфіка, обумовлена дещо відмінним способом життя). Проте така стурбованість легко змінює свій вектор під впливом об'єктивних соціальних обставин, наприклад, наявністю реальних випадків протиправного використання приватної інформації.

Але означена стурбованість батьків, вчителів, соціологів, науковців не вичерпується лише можливістю доступу третіх осіб до приватної інформації дитини. Зокрема, досить часто акцентується увага на самому характері спілкування дитини з Іншим, на глибоко психологічних наслідках такого спілкування, на можливості переходу віртуального спілкування до фізичного контакту у різних варіаціях. Можна зробити припущення, що спілкування в інтернет-мережі є здебільшого агресивним або переважно супроводжується негативними конотаціями. Але таке припущення частково може бути спростованим результатами спільного дослідження А. Гараса, Д. Гарсія, М. Сковрона, Ф. Швейцера. Зокрема, дослідники, розробивши модель і алгоритми дослідження онлайн-чатів та проаналізувавши великий масив даних, дійшли таких висновків. В онлайн-чатах, де користувачі не розкривають свою особисту ідентичність, вони проте «поводяться відповідно до певних соціальних норм, тобто існує явна тенденція висловлювати свою думку в нейтральній позитивній манері, уникаючи прямих конфронтацій або емоційних дебатів» [3]. Одна з причин такої поведінки, на думку дослідників, полягає у «багаторазовій взаємодії, що лежить в основі онлайн-ових

чатів». Оскільки, як продемонстрував аналіз, більшість користувачів регулярно повертаються до онлайн-чатів, щоб зустрітися з тими користувачами, яких вони вже знають. Це ставить їх поведінку в певні соціальні рамки і змушує поводитися аналогічно поводженню у реальному житті. Дослідники роблять результуючий висновок, що «онлайн-моделі спілкування не дуже відрізняються від загальної автономної поведінки, якщо буде передбачатися повторна взаємодія» [3]. Такі висновки можна певним чином екстраполювати на моделі спілкування і в інших соціальних мережах віртуального простору.

Відтак, простежується певна колізія між переважно етичними особистісними моделями поведінки в інтернет-просторі та реальними явищами з негативною модальністю, що супутні інтернет-спілкуванню. Однак яким чином їх можна досягнути, релевантно описати і зрозуміти внутрішню логіку їх існування? Вочевидь, таке специфічне дослідження потребує використання парадигмально оновлених концептів і понять. Саме це і здійснюється в межах дисциплінарної матриці соціальної педагогіки. Зокрема, шляхом уведення поняття ризикованої поведінки. Так, Т. Алексеєнко дає таке визначення поняття «ризикована поведінка – це тип соціальної поведінки, що сприймається як необдумані та нерозсудливі вчинки, які здійснюються в особливих емоційних станах або внаслідок необізнаності чи недостатньої поінформованості відносно ризиків, що можуть її супроводжувати, і в результаті якої є ймовірність виникнення порушення здоров'я чи інших небезпек, як для того, хто так себе поводить, так і для його оточення» [1, с. 14]. Зрозуміло, що таке загальне тлумачення виступатиме родовим поняттям, що охоплює всі класи можливих видів поведінки з певною модальністю. Проте застосування такого родового поняття у конкретній предметній сфері (а цього разу нею виступає простір інтернет-спілкування) змушує генерувати видове поняття, що дозволяє більш чітко окреслити реальний клас поведінки з певною модальністю. Таким видовим поняттям може слугувати поняття, яке пропонує А. Данілова. А саме: «ризикована поведінка у сфері Інтернет-спілкування – це тип поведінки, що характеризується необдуманими та нерозсудливими діями під час спілкування у Інтернет-мережі, внаслідок необізнаності чи недостатньої поінформованості відносно комунікативних ризиків, в результаті яких є ймовірність

порушення фізичного та (або) психологічного здоров'я чи інших небезпек, як для самого користувача Інтернетом так і для його оточення» [2, с. 201].

Таким чином, застосування відповідного поняття дає змогу звузити предметне поле дослідження інтернет-спілкування старшокласників і аналізувати його з конкретної позиції. Однак виникають проблеми процедурного та дослідницько-інструментального характеру. Тобто, яким чином соціальні педагоги можуть дослідити наявність чи відсутність ризикованої поведінки старшокласників у сфері інтернет-спілкування. Адже якщо сучасне суспільство є значною мірою мережевим суспільством, то старшокласник виступає його повноцінним представником. Відповідно, конструювання дослідницького інструментарію мало б враховувати таку специфіку. Вочевидь, для такого врахування й акцент мусив би більше зміщуватися у бік аналізу соціальних анклавів, що існують в інтернет-мережі і до яких входять старшокласники. Однак, попри самоорганізацію в соціальні анклави інтернет-простору, основним джерелом будь-якої інтерсуб'єктної взаємодії є індивід. Тому видається можливим здійснення аналізу стану ризикованої поведінки старшокласників за допомогою традиційного інструментарію безпосередньої роботи з індивідом. А саме: анкетування, опитування тощо.

Зокрема, для з'ясування ризикованої поведінки старшокласників у сфері інтернет-спілкування було використано тест для діагностики інтернет-залежності Кімберлі Янг, опитувальник на кіберкомунікативну залежність (А. В. Тончева), спеціально розроблену анкету для старшокласників, анкету для соціальних педагогів, практичних психологів, класних керівників.

Відповідно до результатів, отриманих після проведення тесту для діагностики інтернет-залежності Кімберлі Янг, і їх подальшого аналізу, у 18% опитаних старшокласників залежність від Інтернету відсутня. У 66% інтернет-залежність не виражена або слабо виражена, але цій групі респондентів бажано прислухатися до рекомендацій соціального педагога, практичного психолога тощо. Значно впливає мережа на життя 12% опитаних старшокласників. І 6% респондентів потребують кваліфікованої системної допомоги.

Рівень кіберкомунікативної залежності визначався за опитувальником кіберкомунікативної залежності (А. В. Тончева), зведені результати проведеного опитування у відсоткових значеннях виглядають таким чином: із 87 респондентів, які взяли участь в опитуванні, 68% продемонстрували низький рівень кіберкомунікативної залежності, 32% – середній рівень кіберкомунікативної залежності, що свідчить, згідно з алгоритмом аналізу опитувальника, про те, що соціальні мережі впливають на життя цих респондентів та є причиною деяких проблем.

Опитування передбачало і застосування анкети для старшокласників з метою визначення: поінформованості щодо наявності та сутності ризиків у інтернет-мережі; вмотивованості до безпечної поведінки в інтернет-мережі; наявності ризикованої поведінки старшокласників у сфері інтернет-спілкування та потенційних загроз; схильності до певних типів інтернет-залежності.

Використання анкети дало можливість з'ясувати обізнаність старшокласників щодо ризиків інтернет-мережі. Зокрема, про існування контентних ризиків відомо 68% опитаних; 37% старшокласників володіють інформацією щодо електронних ризиків, про споживчі ризики знають 47% учнів. І з комунікативними ризиками обізнані 38% старшокласників.

Представлені відсотки демонструють рівень обізнаності старшокласників з видами ризиків в інтернет-просторі. Водночас вони ж унаочнюють і наявність диспропорції такої обізнаності. Оскільки майже половина (47%) і 68% респондентів зазначили, що знають про контентні та споживчі ризики у цифровому просторі. Такий високий відсоток обумовлений тим, що майже кожен сучасний користувач соціальних мереж, електронної пошти, будь-якої іншої цифрової комунікативно-ігрової продукції (яка передбачає вихід в інтернет-мережу) стикався з інтенсивними спамовими повідомленнями, з повідомленнями, які несуть загрозу цифровій техніці на програмному рівні (розсилання вірусів під виглядом звичайного листа) тощо. Щодо високої обізнаності зі споживчими інтернет-ризиками, то це пов'язано насамперед з високим рівнем розвитку інтернет-торгівлі та послуг, які можуть набувати ознак шахрайства або мати низький рівень якості. Тобто, існує висока ймовірність фінансових втрат або невідповідності реальності очікуванням споживача.

Комунікативні та електронні ризики в рейтингу обізнаності посідають нижчі позиції. Оскільки їх небезпека не сприймається старшокласниками як суттєва.

Досить демонстративним у проведеному опитуванні є акцентування респондентів на конкретних ризиках інтернет-спілкування, з якими опитувані старшокласники безпосередньо зіштовхнулися або зіштовхувалися їхні друзі чи однокласники. Так, переважна кількість респондентів зазначили, що це є тролінг, створення учнем у мережі профілів з докладною інформацією про себе, розміщення в інтернет-мережі та перелік особистих фотографій. У середньому співвідношення таких випадків лежить у межах співвідношення 1:6 і 1:7. Тобто, наприклад, на один випадок кіберпереслідування існує сім випадків тролінгу.

Використання означеної анкети також дало можливість з'ясувати, перевагу якій діяльності в інтернет-мережі віддають старшокласники. Зокрема, запитання анкети, спрямоване на виявлення домінантного виду інтернет-діяльності, передбачало ранжування найбільш поширених сучасних видів активності у цифровому просторі. Кожен з яких є або відкрито небезпечним, потенційно небезпечним чи може набувати ознак ризику у короткострокових перспективах.

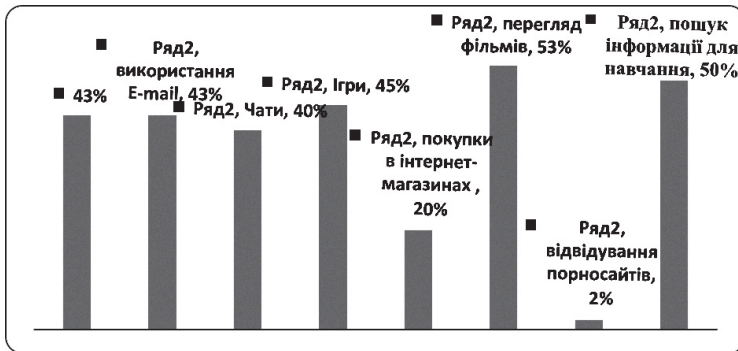

Рис. 1. Переважна діяльність в інтернет-мережі

Варто підкреслити, що на рис. 1 відображено лише інформацію щодо гранично високих виборів виду діяльності старшокласників у цифровому просторі, яка оцінювалася за маяками «часто» і «дуже часто». Водночас порівняння цієї гістограми з рівнем обізнаності про види інтернет-ризиків є

показовим, оскільки надання переваги беззмiстовним видам дiяльностi в iнтернет-мережi (веб-серфiнг, чат тощо) закономiрно пiдвищує ймовiрностi появи контентних, комунiкативних та електронних ризикiв.

Очевидною стає ситуацiя щодо довiри до агентiв та каналiв iнформування стосовно iнтернет-ризикiв. Ранжування вiдсоткових значень, отриманих у результатi опитування старшокласникiв, продемонструвало, що на першому мiсцi в ролi iнформацiйного каналу є сама iнтернет-мережа. Така ситуацiя досить типова. Позаяк використання ресурсiв iнтернет-мережi, оперативностi пошуку вiдомостей, їх доступностi, комунiкативне зближення з компетентними користувачами дають можливiсть швидкого знаходження iнформацiї про ризик, що буде вирiзнятися повнотою i варiативностю. На другому мiсцi – друзi, якi, будучи активними користувачами мережевих технологiй, або вже стикалися з певними проблемами цифрового простору, або мають вiдповiднi знання про них. Батьки посiдають третю сходинку, оскільки типовим для батькiв є намагання убезпечити власну дитину вiд можливих проблем. Водночас типовим для батькiв є дещо гiпертрофоване сприйняття шкоди вiд цифрових технологiй, зокрема iнформацiйно-комунiкацiйних (гiпертрофовано упереджене ставлення до ТВ трансформувалося на гiпертрофовано упереджене ставлення до iнтернету). У свою чергу, це обумовлює практику убезпечення власних дiтей вiд мережевих небезпек, яка може набувати рiзних форм. Але в цьому випадку виникає питання, наскiльки отримана пропедевтична iнформацiя вiд батькiв стає значущою для їхнiх дiтей, чи стає вона причиною змiни суб'єктивних комунiкативних практик в iнтернет-мережi. Шкiльний педагог у цiй iєрархiї займає скромну позицiю.

Проведення констатувального експерименту передбачало й опитування самих педагогiв. Зокрема, для опитування соцiальних педагогiв, практичних психологiв, класних керiвникiв було розроблено анкету з метою визначення: поiнформованостi щодо наявностi та сутностi ризикiв у iнтернет-мережi; розумiння необхiдностi та вмотивованостi для здiйснення соцiально-педагогiчної пiдтримки старшокласникiв з ризикованою поведiнкою у сферi iнтернет-спiлкування; визначення наявних в активному використаннi методiв та технологiй соцiально-педагогiчної пiдтримки старшокласникiв з ризикованою поведiнкою у сферi iнтернет-спiлкування.

Застосування означеної анкети дало можливість виразити ступінь поінформованості педагогів та ступінь професійного розуміння ними можливих загроз, що очікують особистість під час системних актів комунікації в інтернет-мережі. Водночас науковий інтерес викликали не лише така поінформованість і професійне розуміння загроз, а й яким чином вони видозмінюють професійні практики. Тобто, вектор інтересу полягав у такому: якщо педагоги констатують наявність інтернет-ризиків і розуміють їх загрози для старшокласників, то яким чином це впливає на їхню безпосередню практику, на використання релевантних технологій педагогічного характеру, на необхідність цілеспрямованої соціально-педагогічної підтримки старшокласників з ризикованою поведінкою у сфері інтернет-спілкування.

Прикметно, що педагоги більшу увагу зосереджують на таких видах Інтернет-ризиків, як: споживчі (69%) та комунікативні (49%). Щодо споживчих ризиків, то, вочевидь, ситуація обумовлена аналогічними причинами, що і в опитаних старшокласників. Стосовно ж комунікативних ризиків, то акцентування на них у цьому випадку є демонструванням усвідомлення можливих небезпек, які супроводжують безпосередні комунікативні акти просторово віддалених анонімних чи знайомих суб'єктів. Характерно, що якраз педагоги і розуміють ту простоту переходу звичайного інтернет-спілкування у деструктивний комунікативний акт, який безпосередньо чи опосередковано позначається на особистості дитини.

Показовою є думка вчителів щодо існування проблеми інтернет-залежності серед старшокласників та щодо демонстрації ними ризикованої поведінки під час комунікації в цифровому просторі. Зокрема, на прями відкриті запитання анкети було отримано такі відповіді (рис. 2).

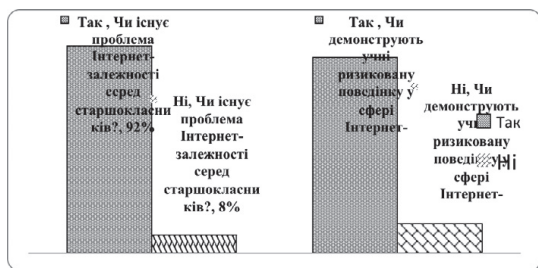

Рис. 2. Порівняння наявності інтернет-залежності і демонстрування ризикованої поведінки учнями (думка вчителів)

Отже, на запитання «Чи існує сьогодні, на Вашу думку, проблема інтернет-залежності серед старшокласників?» схвально відповідають 92% опитаних вчителів. Високі відсоткові значення і стосовно запитання «Чи вважаєте Ви, що сучасні учні демонструють ризиковану поведінку у сфері інтернет-спілкування?» – 82%. Проте існує і протилежне ставлення до цих питань. Зокрема, 8% і 13% опитаних вчителів вважають, що таких проблем не існує або вони не є значущими.

Таким чином, як результуючий висновок, можна зазначити, що використання виключно традиційного дослідницького інструментарію щодо визначення наявності ризикованої поведінки старшокласників лише певним чином окреслює контури такого явища та демонструє, що для сфери інтернет-спілкування воно є імпліцитним. Проведена наукова розвідка свідчить, що у старшокласників нарівні з певним ступенем поінформованості щодо ризиків, супутніх віртуальному простору, існують і певні суб'єктивні передумови виникнення ризикованої поведінки у сфері інтернет-спілкування. Зокрема, рівень інтернет- та кіберкомунікативної залежності, помножений на домінуючі види діяльності в інтернет-мережі, ще не критичний, але достатній для можливості появи ризикованої поведінки. Вочевидь, на точність знання щодо ризикованої поведінки у сфері інтернет-спілкування впливає її специфічна межова природа і перехідний статус цього феномену та видові особливості прояву.

Це актуалізує необхідність парадигмального осмислення в предметному полі соціальної педагогіки дослідницьких методологій та інструментарію соціальних наук з подальшим осучасненням наукової мови соціальної педагогіки та конструювання нових методів і дослідницьких процедур.

Література

1. Алексеєнко Т. Ф. Ризикована поведінка : посібник / Т. Ф. Алексеєнко, С. В. Кушнарьов. – Вінниця : Планер, 2013. – 172 с.
2. Данілова А. П. Ризикована поведінка старшокласників у сфері Інтернет-спілкування / А. П. Данілова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2015. – Вип. 19, кн. 1. – С. 194–203.

3. Garas, A., Garcia D., Skowron M., & Schweitzer F. (2012). *Emotional persistence in online chatting communities*. Scientific Reports 2. – Режим доступа: <http://www.nature.com/articles/srep00402>.
4. Madden, M., Lenhart, A., Cortesi, S., Gasser, U., Duggan, M., Smith, A. & Beaton, M. (2013). *Teens, social media, and privacy*. Washington D.C.: Pew Research Center's Internet & American Life Project. – Режим доступа: <http://www.pewinternet.org/2013/05/21/teens-social-media-and-privacy>.

Р. В. Малиношевский

Рискованное поведение старшеклассников в сфере интернет-общения: социально-педагогический срез

Институт проблем воспитания Национальной Академии педагогических наук Украины (9, ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье тематизирована проблема исследования рискованного поведения старшеклассников в сфере интернет-общения. Рискованное поведение во время интернет-общения рассматривается как сопутствующее явление для сетевого общества со специфической пограничной природой и переходным статусом. Представлена попытка диагностирования степени исследуемого риска у старшеклассником путем их опроса, который позволяет наметить контуры данного явления и продемонстрировать его имплицитный характер.

Ключевые слова: рискованное поведение, сетевое общество, интернет-общения, старшеклассники.

R. V. Malynoshevskiy

Risky Behavior of Senior Schoolchildren in the Sphere of Internet Communication: Social and Pedagogical Aspect

Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

The rapid development of digital technologies has caused not only a doubling of reality by creating actually understanding virtuality but also some accompanying phenomena of different modalities, which are directly reflected in real social and individual human existence. The author considers that due sustainable communicative intersubjective approach to information and communication technologies (ICT) provides an opportunity to be beyond the space-time limitations of a person's physicality. On the one hand, it has contributed to the convergence of different cultures, dissemination of

information and knowledge. On the other, it has led to a modification of ways of generating and broadcasting experience, culture, values etc. Eventually, such modification has stipulated the transformation of established social practices, the appearance of modern social phenomena, processes and risks, one of which is risky behavior in the sphere of Internet communication. In this article, risky behavior in the sphere of Internet communication is defined as an accompanying phenomenon for social network with a specific boundary nature and transitional status. Nowadays, the author's efforts to diagnose this phenomenon by interviewing senior schoolchildren can only outline the contours of such risk and demonstrate its implicit nature.

Keywords: risky behavior, network society, Internet communication, senior schoolchildren.

References

1. Aliksieienko, T. F. & Kushnariov, S. V. (2013). *Ryzykovana povedinka* [Risk behavior]. Vinnytsia: Planer.
2. Danilova, A. (2015). *Ryzykovana povedinka starshoklasnykiv u sferi internet-spilkuvannia yak sotsialno-pedahohichna problema* [Risk behavior of senior schoolchildren in the sphere of Internet-communication as a social and pedagogical problem]. *Teoretyko-metodychni problem vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 19 (1), 194-203.
3. Garas, A., Garcia D., Skowron M., & Schweitzer F. (2012). *Emotional persistence in online chatting communities*. Scientific Reports 2. Retrieved from <http://www.nature.com/articles/srep00402>
4. Madden, M., Lenhart, A., Cortesi, S., Gasser, U., Duggan, M., Smith, A. & Beaton, M. (2013). *Teens, social media, and privacy*. Washington D.C.: Pew Research Center's Internet & American Life Project. Retrieved from <http://www.pewinternet.org/2013/05/21/teens-social-media-and-privacy/>

УДК 37.015.31:17.022.1:373.2 (477)

В. В. Маршицька, С. А. Васильєва, м. Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ВИХОВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розкрито історичні особливості формування громадянської культури в Україні; окреслено основні підходи виховання демократичної громадянськості у дітей старшого дошкільного віку;